

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

STATE LANGUAGE

*Турдугулов Али Турдугулович,
филология илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз билим берүү академиясы,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

*Жолмат кызы Динара,
аспирант,
К.Карасаев атындагы Бишкек гуманитардык университети,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

ЭГЕМЕН ЖЫЛДАРДАГЫ КЫРГЫЗ АҢГЕМЕЛЕРИ

*Турдугулов Али Турдугулович,
доктор филологических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

*Жолмат кызы Динара,
аспирант,
Бишкекский гуманитарный университет имени К. Карасаева,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

КЫРГЫЗСКИЕ РАССКАЗЫ СУВЕРЕННЫХ ЛЕТ

*Turdugulov Ali Turdugulovich,
Doctor of Philology, Professor,
Kyrgyz Academy of Education,
Kyrgyz Republic, Bishkek*

*Zholmat kyzy Dinara,
Postgraduate student,
Bishkek Humanities University named after K. Karasaev,
Kyrgyz Republic, Bishkek*

KYRGYZ STORIES OF SOVEREIGN YEARS

Аннотация: Макалада Кыргызстандын эгемен жылдарында басма беттеринде жарыяланган аңгемелер тууралуу сөз болот. Мында талдоого алынган чыгармалардын мисалында адабий процесстин соңку мезгилдердеги абалы, жазуучулардын мурдагыга караганда көркөм чыгармачылыкка кыйла

башка карап мамиле жасап калгандыгы тууралуу сөз болсо, жазуучу М.Каримов менен Т.Шайдуллаеванын мисалында чыгармада өздүк стилдин, речтин кенен пайдаланылганы эгемен өлкөнүн дагы бир ийгилиги катары каралат.

Аннотация: В статье речь идет о рассказах, которые написаны и вышли в свет после суверенитета Кыргызстана. На примере некоторых произведений, авторы анализируют сегодняшнее состояние литературного процесса, а на примере конкретных авторов М. Каримова и Т.Шайдуллаевой – даны речевые: диалектные и говорные особенности языка произведений, как один из литературных достижений суверенного государства.

Annotation: The article deals with stories that were written and published after the sovereignty of Kyrgyzstan. On the example of some works, the authors analyze the current state of the literary process, and on the example of specific authors M. Karimov and T. Shaydullaeva, they give speech: dialectal and dialectal features of the language of works, as one of the literary achievements of a sovereign state.

Түйүндүү сөздөр: эгемендүүлүк, көркөм чыгармачылык, аңгеме, новелла, эссе, речтик өзгөчөлүк, диалект, адабий тил.

Ключевые слова: суверенитет, художественное творчество, рассказ, новелла, эссе, речевые особенности, диалект, литературный язык.

Key words: sovereignty, artistic creation, story, short story, essay, speech features, dialect, literary language.

Киришүү. Кыргызстандын эгемен жылдарында буга чейин окурман журтчулугуна жакшы аңгемелери менен тааныш болуп келген көркөм адабияттагы мурдагы көчтү ийгиликтүү уланткан жаш аңгемечилердин тобу жаралды. Айталы, Мирзохалим Каримовдун «Тиги дүйнөдөгү тергөө», «Эшигинен эмес, тешигинен», «Менин начальнигим ким», Элмира Ажыканованын «Боз дүйнө», Абдыкерим Муратовдун «Гаргарчи», Мусакун Сатыбалдиевдин «Көз ирмем», Элдияр Элчибектин «Иззудин» деген аңгемелери, буларга удаа Мамат Сабыров, Низамидин Мурзаев, Абдинаби Дабеков, Ризван Исмаилова, Кубанычбек Аркабаев, Насыпбек Асанбаев, Топчугүл Шайдуллаева сыяктуу авторлордун аңгемелери окурманды дагы бир ирет көркөм

адабияттагы бул чакан жанрдын заман өзгөрсө да жоголуп дарексиз калбай, дале очогунан оту өчпөй жашап жатканы менен окурман журтчулугун кубантпай койбойт. Эми ошол жаш жазуучулардын (айрымдарынын жашы ортолоп калганын эстебегенде) ичинен жагымдуу жакшы аңгемелери менен мына жыйырма жылдан бери белгилүү болуп калган жазуучу Мирзохалим Каримов менен салыштырмалуу курагы кыйла жаш жазуучу Топчугүл Шайдуллаеванын айрым аңгемелери тууралуу сөз кылуу зарылдыгы бар.

Максат-милдеттер. Кыргызстан эгемен өлкө болгонго чейин адабий процесстин өнүгүү тенденциялары азыркыдан кыйла башкача болчу, эми ал критерийлер ыдырап, көркөм чыгармаларга карата болгон талаптар да бир кылка эмес. Ошентсе да көркөмдүүлүк, окурманга жеткиликтүүлүк, окурман арасына сиңип кетүү, адабий сындын дооматтарын көтөрө билүү, поэтикалык чеберчилик сыяктуу маселелерди азыр да эч ким жокко чыгара элек. Макаланын максат-милдеттерине ошондой абалда жазылган айрым аңгемелерди адабий-теориялык талдоого алып, алардын поэтикасын аныктоо иши алдыбызда турду.

Колдонулган методдор. Соңку мезгилдерде басма беттеринде жарыяланган кыргыз аңгемелеринин текстерине адабий-теориялык анализ жасалды, айрым авторлордун конкреттүү чыгармалары бири экинчиси менен салыштырма-типологиялык иликтөөлөрдөн өткөрүлдү.

Негизги текст. Кылдат окурман жазуучу М.Каримов буга чейин жарык көргөн, жарыяланганы менен гана эмес, окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынган (алар адабий сында да көңүл жаздымында калган жок) аңгемелери менен тааныш. Анын соңку жылдары жазылган «Тиги дүйнөдөгү тергөө» деп аталган аңгемеси айылдын молдосу молдо Мухтардын өлүмү менен башталат. Анын жуманын улуу күнү бейшембиде каза болгонун уккандар «Аа, рахматы болгур, барар жери бейиш экен да, кудайдын улук күнүндө өтүптүр» дешип, бата кылышкан болчу. Анын молдолугун сыйлаган айыл адамдары ал маркумдун чыныгы жүзү кандай экендиги менен кабары жок, тек гана

ушинтип тим болушту. Аңгеме андан ары тиги дүйнөгө баргандагы пенденин берген сурагы менен улантылат. Элде айтылып жүргөн «...тирүү кезинде эмне иш кылсан, баары жазылып отурат экен, жаман жүрсөң сурагы жаман, жакшы жүрсөң сурак да оңой болот имиш» деген кептерин ар бир мусулман угуп эле жүрөт. Эми ошол молдо Мухтардын сурагында минтип жазылыптыр: «ал мусулман, өз кезегинде бешене тер менен оокат кылуудан качкан, текин ырыскыга келемиштей көнүп алган, молдо болуудан мурда аракор эле, элге, журтка шерменде болгон соң, акырында чала молдолукка өткөн, эптеп карын тойгузуунун артында чала молдо дин бузарлардын жолун жолдогон, өзүнүн кыштагында жашаган мусулмандарды улутка бөлүп, эки араан кылуу үчүн өлүк болгон күндөрдүн биринде тажиядан чырчатак чыгарган, кудайдын бир момун пендеси каза болгондо өзүнүн мартабасын динге жамынып жогорулатуу максатында: «бул адам куранды тилдегени үчүн жаш өлдү» деп жалган ушак тараткан, орозо битирди жыл сайын карыптарга эмес, өзүнүн алкымына кептеп, напсисин тыялбаган, «жин урган» жаш келинди замдап окуп жатып, кыздын акак таштай апакай көкүрөгүнө «күф» салып, жаш нерсенин намысына сугун арткан, эл-жеринен качып кетип, алыскы кыштактардын биринде чала молдолук кылып жүрүп, дагы бир кара далы кызга үйлөнгөн, аны да бир перзенти менен таштап кетип, баласына өмүр бою сары чака да берген жок»... Ошентип, элдин жакшы кебине татып жүргөнү менен молдо Мухтар түз эле тозокко жиберилди. Экинчи жагынан, бул маселе түз эле барып адеп маселесине такалат. Ошондуктан ар бир улут жеке адамдын, коомдун таза болушу үчүн көркөм чыгармаларында адеп маселесин биринчи планга коюшкан, кыргызда да ушундай. Окумуштуулар белгилешкендей «...адеп – адамдардын коомдогу жана жеке турмушундагы бири-бири менен, коом менен мамилелеринин жана жүрүм-турум нормаларынын жыйындысы» [3,151-б.].

М. Каримовдун «Эшигинен эмес, тешигинен» деп аталган чакан аңгемеси да адамдын жан дүйнөсүнүн тазалыгы тууралуу

тымызын айтылган юмор менен берилген. Айылдын дүкөнчүсү Сасыкбайдын алдым-жуттуму, дүкөнгө келген буюмду (биздин шартыбызда унду) кардарга жөн бербей үстүнө эки эселеп баа кошуп саткан адамдык ыйманын таза эместиги тууралуу баяндалган бул аңгеме бүтүндөй сатуучуларга бирдей мүнөздүү болгон типтүү көрүнүш эле. Үйүндө балдары, неберелери болуп он төрт жан жашаган биздин каарманыбыздын бар түйшүгү, кайгысы менен касирети ушул бир кап унга байланышып калгандай, ун таппаса анын күнүнө караан түшүп калат, дүкөндө сатуучунун «ун түгөндү» дегенине карабай он эки сомдук унду жыйырма сомдон алууга жан дили менен макул. «Менин начальнигим ким» деген аңгемесинин да жумшак юмору көптөгөн жетекчилердин айдоочуларынын башына түшкөн типтүү көрүнүш. Окуя ири автобазалардын биринде иштеген алдыңкы (сүрөтү дайым ардак тактада илинип турчу) айдоочусунун өзүнүн окуясы тууралуу айткандары аркылуу өнүгүп олтурат. Үйдө аялынын «бул жумушундан чыгып, эл катары бир чондун айдоочусу болуп эле иштесең болбойбу», – деп кулак-мээсин жегенинен улам өзү айткандай үч жүз сомдук маянасынан кечип, кайсыл бир мекеменин жетекчисинин айдоочусу болуп жумушка орношот. Көрсө, анын аялы, бала бакачага, мектепке барчу жаш балдары, студент баласы – булардын баары ошол шофердун начальниги экен...

Аңгемелерден ала турган сабак ушул: мусулмансыңбы же башкабы, динине карабай тирүүчүлүк жашоодо уурулук кылбай, ушак айтпай, бирөөнүн акысына көз артпай таза жашашың керек экен. Ким бейишке барат, а ким түз эле тозокту көздөй жол алып, тиякта да кыйналып жашоо улантат – мунун баары ушул чакан аңгемеде («Тиги дүйнөдөгү тергөө») берилген. Бул аңгеме бир караганда диний темадагы чакан чыгарма катары туюлганы менен чынында такыр андай эмес. Маркум молдоке, тиги дүйнөдөгү сурак, аердеги каармандар Мункар менен Накир болбосо, бул кадимки эле адамдын нарк-насили, ыйман-ынсабы тууралуу моралдык категорияларды алып жүргөн нравалык темадагы катардагы

аңгеме. Кийинки эки аңгемеси да ушундай ыйман-ынсап тууралуу жеңил юмор менен таспиектелген чыгармалар. Ырас, мындан чейрек кылым илгери мындай темада чыгарма жазышчу эмес, советтик идеология эмгек адамын гана сүрөттөө милдетин койгон. Өлкөлөр суверендүүлүккө ээ болгону улуттук салтка, үрп-адаттарга кайрылуу, а эң негизгиси – адамдын жан дүйнөсүн аңтара сүрөттөгөн нравалык тема алгычкы планга чыкты. Жазуучу М.Каримовдун сөз болуп жаткан аңгемеси ошолордун бир үлгүсү катары каралышы керек.

Жаш курагы боюнча М.Каримовдон кыйла кичүү болгону менен адабиятта кадимкидей оожалып калган жазуучулардын катарына кошула алган дагы бир автор – бул Топчугүл Шайдуллаева болду. Анын «Кызыл өрүк» деген аталыш менен жарык көргөн аңгемелер жыйнагы [2, 5-236-бб.] Кыргызстандын эгемен жылдарындагы бирин-экин басма беттеринде көрүнө калган чакан аңгемелерден кескин айырмаланып өзүнчө китеп түрүндө басылганы анын бир топ чыгармалары бир мезгилде окурманына жеткенин шарттап турат. Ким билет, бул автор бирин-экин аңгемелерин гезит-журналдарга, же альманахтарга сунуш кылган жокпу, айтор окурмандар анын аңгемелери менен жогоруда аталган жыйнактан биринчи жолу таанышты окшойт. Т.Шайдуллаева жаш жазуучу катары окурман көңүлүнө дароо толуп, буга чейин болуп көрбөгөндөй ийгиликтерди оозанды десек болот. Соңку он беш-жыйырма жыл ичинде интернет сайттарын, китептердин электрондук версияларын эске алганда мунун китепче түрүндө жарыкка чыкканына караганда бат таркап кеткени башка жазуучу, акындар сыяктуу Т.Шайдуллаеванын да багын ачты көрүнөт. Анын китебине кирген аңгемелер жана эсселер адегенде ошол электрондук булак аркылуу элге жетти окшойт. Китептин биринчи бөлүгүнө «Кызыл өрүк» деген циклдеги ондон ашуун чакан чыгармалары киргизилген. Автор өзү аларын «эссе» деп атаганы менен эссенин табияты башка, жакшысы аларды «новелла» жанрына ыйгарса болмок. Мына ушул новелла ички табияты боюнча аңгемеге

жакын келип, аны алмаштыра алат. Т.Шайдуллаеванын аңгемелерине карата кенен пикир жазган педагогика илимдеринин доктору, профессор, белгилүү адабият теоретиги Абдыкерим Муратов бул автордун чыгармаларынын дээрлик көпчүлүгүн ушул эссе жанрына ылайык карайт да мындай пикирин ортого салат: «Дүйнөлүк адабияттын тарыхында эссе өзүнчө жанр катары XII кылымда Европада пайда болот, анын өзгөчө өнүккөн жери Англия эсептелген. Эссенин стили образдуулугу, сүйлөө речине жакындыгы жана курчтугу менен айырмаланат, анда философия, эстетика, адабий сын, көркөм публицистика аралаш келет. Ф.Франс, бир тууган Манндар, Б.Шоу ж.б. авторлор эссенин эң мыкты үлгүлөрүн жаратышкан. Кыргыз адабиятында эссе деп аталбаганы менен ошол жанрга кирген чыгармалар бир топ эле жазылган. Атайын эссе деген жанрдык белги менен акын Алыкул Осмоновдун тагдыры жана чыгармачылыгы тууралуу Кеңеш Жусуповдун «Бир сабындагы өмүр», жазуучу, драмачы Мурза Гапаровдун адамдык жана сүрөткерлик ажарын ачкан Абдыкерим Муратовдун «Көпөлөктөр өрөөнүн көксөгөн Мурза Гапаров» деген чыгармалары жарыяланган [4, 154-156-б.]. Адабиятчынын мунусу, балким туура, бирок анын пикирине ылайык эссе документалдуу келип, турмуштук фактылардын негизинде гана жазылат, айрым учурларда дил баяндын (сочиненинин) функциясын толугу менен аткара алган адабий жанр, муну рецензент К.Жусуповдун, А.Муратовдун эсселерин мисалга тартып өзү да ырастаптыр. А новелла (эгерде анын жанрдык табиятын кылдат карап чыкан кишиге), эссе эмес, ал аңгемеге жакын, демек, Т.Шайдуллаеванын жанагы чыгармаларынын жанрын эссе эмес, новелла деген оң.

Китептин «Гандалган аңгемелер» бөлүмүндөгү «Доктур», «Молдо», «Кантор катын», «Прокурор» деген чыгармаларында айыл турмушу, андагы адамдардын психологиясы абдан жеткилең иштелген. Айрыкча Совет доорундагы сенек мезгил (время застоя), тагыраак айтканда өткөн кылымдын алтымышынчы – жетимишинчи

жана сексенинчи жылдардын орто ченине чейинки аралыктагы элет турмушу, андагы элдин өзүнүкүнөн өлкөнүн иштерин, анын планын биринчи катарга коюуга жедеп көнгөн пассивдүү, ары кунарсыз жашоосу реалдуулукта сүрөттөлөт. Алардын бири Т.Шайдуллаеванын каарманы – айыл жумушу менен алек болгон жаш келин, ал колхоздун бригадиринен коркуп, үйдө ооруп турган жаш баласынын жанына кала албай же жумуштан суранып ооруканага алып бара албай колхоз чөбүнө кетип, түш ченде гана ооруган перзентинин майып болуп калганын угат. Талаадагы келиндер анын «жолунан тосуп эки билегинен кармап суук кабар угузушту: «...ичинекейиң чарчап калыптыр, кайрат кыл»... Муну уккан келин бир бакырып алды дейсиз, учу-кыйырсыз ысыкта мемиреп жаткан тынч талаа «дүн» деди. Келин чөптү колдору менен аймап жерге сулап жатып калды. Аны тегеренген аялдар бири колунан, бири бутунан, бири башынан кармап, жөлөп-таяп, көтөрүп сөөрүгө алып келишти. Бетине муздак суу чачышты. Бир аз эсине келген келин чарчап калган наристесин көтөргөн бойдон айылды көздөй жөнөдү»... Мына ушул бир келиндин, анын жашабай калган наристесинин тагдыры социализм доорундагы колхозчулардын жалпы тагдырынын типтүү көрүнүшүн чагылдырат. «Автор өзү катышкан жана өткөн кылымдын экинчи жарымында жашаган муун жакшы билген колхоз хронологиялары кийинки эсселерде улам бир-бирден ачылып барат: коргондорду сүздүрүп, ордуна решетка койдуруу; алгачкы комсомолдук той; колхоз клубу; колхоз кызыл үйү; шайлоо; айылга келген лөлүлөр ж.б. Анын турмушту ар тараптуу чагылдырышына, адамдардын түрдүү катмарын көрө алышына узак жылдардан бери аркалап келе жаткан кесиби – социологдугу да, аялдар темасына көп кайрылышына гендердик саясат боюнча өкмөттүк эмес уюмдар менен байланышып жатышы да таасирин тийгизген сыяктанат» [4, 155-156-бб.].

Корутунду. Адабий сында жазуучулар М.Каримовдун да Т.Шайдуллаеванын да бир катар аңгемелерине карата («Чыныгүл», «Долу», «Орунча», «Абысындар», «Көр

казгыч») жылуу пикирлер айтылган эле. Адабиятчы А.Муратовдун пикирине ылайык «бул чыгармаларда турмуш абдан кылдат изилденген, аялдардын ички дүйнөсү менен сырткы дүйнөсү бекем гармонияда тартылган, түштүктүк аялзатынын психологиясы, табышмактуу татаал да, сырдуу да жашоосу дал ошол Баткендик колорит, Баткендик фон менен ишенимдүү берилет. Китепке кирген көпчүлүк аңгемелерге мүнөздүү көрүнүш-сюжеттеринин кыскалыгы, композициялык структураларынын жыйнактуулугу, ойлорунун контрасттуулугу» [4, 157].

Жогоруда сөз болгон эки автордун аңгемелеринин тилдик каражаттары тууралуу кыска сөз кыла турган болсок, булар соңку мезгилдерде көпчүлүк жазуучуларга мүнөздүү болгон «өздүк лексиканын» кенен пайдаланышкандыгы болду. Жазуучу Мирзохалим Каримов Тоолуу Бадахшан, Мургап, Жерге-Тал кыргыздарынын речин кылдат пайдаланса, а Топчугүл Шайдуллаева Баткендик ичкиликтердин речин кылдат пайдаланган, асыресе, мунун жакшы да жаман да жагы, эки жагы бар деп туралы. Биринчиси – Кыргызстандын ар региондорунда жашаган көпчүлүк үчүн дароо эле түшүнүү кыйында турар, а экинчиси – мындай реч, говор менен диалект кыргыздын жалпы адабий тилин, речтик запасын байытууга өбөлгө түзөт.

Адабияттар:

1. Каримов М. Каратегин: аңгемелер, повесть, интервьюлар [Текст] / М.Каримов. – Бишкек, 2017. – 256-б.; Каримов М. Адам жана замана: аңгемелер жыйнагы [Текст] / М.Каримов. – Бишкек, 2007. – 234-б.
2. Шайдуллаева Т. Кызыл өрүк: аңгемелер, эсселер жана киноповесть. – Бишкек: «Улуу тоолор», 2017. – 236-б.
3. Алимбеков А. Кыргыз жомоктору элдин руханий адептик баалуулуктарды изилдеп үйрөнүүнүн булагы катары [Текст] / А.Алимбеков, А.Асанов // Кыргыз билим берүү академиясынын Кабарлары. – 2021. – № 1(53). – 149-154-бб.

4. Муратов А. Бүгүнкү аңгемелер тууралуу [Текст] / А.Муратов //Ала Тоо. – 2018. – № 4. – 144-157-бб.
5. Шкловский В. Строеие рассказа и романа [Текст] / В.Шкловский. – Москва: Издательство «Литература и искусство», 2012. – 165 с.

Рецензиялаган:
Муратов А.Ж.,
педагогика илимдеринин доктору, профессор